

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

DOI 10.26565/2227-6521-2023-50-04

УДК 316.624.3

ГАЗЛАЙТИНГ ЯК ГЕНДЕРНО ЗУМОВЛЕНЕ НАСИЛЬСТВО

Зубарев Олександр – кандидат соціологічних наук, доцент закладу вищої освіти кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, 61122, Україна, alexandr.zubarev@karazin.ua, ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9722-2851>

У статті актуалізується проблематика гендерно зумовленого насильства, яке має соціокультурний характер та виникає внаслідок нерівних владних стосунків між жінками і чоловіками. Розглядаються соціально-історичні умови існування гендерно зумовленого насильства. Проводяться дистинкції та визначається субординація між такими поняттями, як «гендерно зумовлене насильство», «домашнє насильство», «зґвалтування», «сексуальне насильство», «сексуальне домагання». Зазначається, що газлайтинг є психологічною маніпуляцією, яку необхідно розглядати як гендерно зумовлене насильство. Детально аналізується екранізація п'єси Патріка Гамільтона «Газове світло» 1944 року (режисер Джордж Дьюї К'юкор). Підкреслюється, що газлайтинг має як психологічний, так і соціодраматургічний вимір. З точки зору соціальної драматургії, зміни в ідентичності індивіда, який зазнає газлайтингу, можна розглядати як допацієнтський етап його моральної кар'єри (термін Ірвінга Гофмана). Позаяк соціальні фактори визначають, що здійснюють газлайтинг частіше чоловіки, а зазнають – жінки, то газлайтинг правильно буде розуміти як форму психологічного насильства, яке входить до структури гендерно зумовленого насильства. Зазначається, що газлайтинг є соціальним процесом, у результаті якого людині нав'язується роль пацієнта психіатричної клініки. Формулюється висновок, що протидія гендерному насильству означає протидію насильству загалом, ідеї насильства як такі та є необхідною умовою побудови продуктивного та щасливого суспільства.

Ключові слова: гендер, гендерно зумовлене насильство, психологічне насильство, психологічна маніпуляція, газлайтинг.

Для цитування: Зубарев О. С. Газлайтинг як гендерно зумовлене насильство. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. 2023. 50. С. 34-43. doi: 10.26565/2227-6521-2023-50-04

How to Cite: Zubarev O. (2023) 'Gaslighting as a Gender-Based Violence', Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods (50), pp. 34-43. doi: 10.26565/2227-6521-2023-50-03 [in Ukrainian]

Постановка проблеми та актуальність статті. Тема гендерного насильства є однією з найбільш обговорюваних, що підкреслює її неабияку соціальну значущість. Щорічно проходить Всеукраїнська акція «16 днів проти насильства», яка присвячена боротьбі з домашнім насильством, порушення прав жінок та дітей. У цей час експерти з гендерної проблематики читають науково-популярні лекції, проводять семінари. Російсько-українська війна лише підживила актуальність даної теми, оскільки військові дії зробила жіночу повсякденність більш небезпечною та непередбачуваною [1].

Проблемна ситуація, що актуалізує необхідність проведення відповідного дослідження, має як онтологічний, так і гносеологічний аспекти. З онтологічної точки зору в сучасному українському суспільстві зберігаються умови, які роблять жінок вразливою групою перед загрозою домашнього насильства, яке може передбачати газлайтинг, тобто цілеспрямоване викривлення сприйняття реальності потерпілої особи, яке веде до її соціальної дискваліфікації. Що стосується гносеологічного аспекту проблемної ситуації, то він полягає в тому, що існує потреба визначити місце газлайтингу в структурі гендерного насильства.

Аналіз існуючих досліджень та публікацій. Проблематика гендерного насильства є досить розробленою в українській соціології. Так, Н. Анішук розглядає правові засоби викорінення гендерного насильства в Україні [2], І. Волосевич, Т. Коноплицька, Т. Костюченко, Д. Міханчук, Т. Марценюк

аналізують емпіричні дані поширеності насильства щодо дівчат та жінок [3], І. Вітківська та М. Потапенко досліджують домашнє насильство як соціальну проблему сучасної України [4], О. Кочеміровська аналізує засоби протидії домашньому та гендерно зумовленому насильству [5], Т. Маєрчик і О. Плахотнік розглядають види гендерного насильства [6], Т. Марценюк піднімає питання важливості реалізації гендерної рівності та недискримінації [7].

Газлайтинг досліджується також в роботах вітчизняних психологів. Так, В. Тюрина, Д. Бонзик вивчають газлайтинг як вид психологічного насильства в родині [8], Т. Равлюк пише про способи профілактики газлайтингу як прихованого домашнього насильства, об'єктом якого є діти [9], В. Оверчук вивчає явище газлайтингу у сфері трудових відносин [10].

Зазвичай, гендерно зумовлене насильство та газлайтинг розглядаються окремо одне від одного: гендерне насильство досліджується в рамках соціологічного дискурсу, а газлайтинг – психологічного. Між тим, ми переконані, що газлайтинг як вид психологічної маніпуляції реалізується завжди в певних соціокультурних умовах, які визначають гендерну групу – жінок, яка особливо ризикує зазнати цієї форми психологічної маніпуляції.

Мета статті полягає в тому, щоб виявити статусно-рольові аспекти газлайтингу, а також соціокультурні та соціокультурні умови його реалізації.

Виклад основного матеріалу. Реалізуючи мету нашої статті, передусім зазначимо, що в соціології для позначення насильства, яке чиниться над жінками використовують такі терміни, як «гендерно зумовлене насильство», «гендерне насильство», «насильство щодо жінок» [5]. Час від часу ці поняття використовуються як синоніми, але треба зауважити, що хоча жінки частіше є об'єктом насильницьких дій, насильство щодо чоловіків або представників інших, небінарних гендерів також може бути гендерно зумовленим, тобто корінитися в соціальній структурі суспільства або окремого його інституту. Гендерно зумовлене насильство визначають як «насильство, яке стосується чоловіків і жінок, але жертвами якого переважно є жінки. Воно виникає як наслідок нерівних владних стосунків між жінками і чоловіками. Це насильство, яке спрямоване проти жінки, саме тому що вона жінка, чи непропорційно впливає на жінок. Воно стосується (але не обмежується) фізичною, сексуальною і психологічною шкодою включно із залякуванням, стражданнями, примусом та/або позбавленням свободи в сім'ї чи в суспільстві взагалі» [5, с. 5]. Існує також юридичний термін «насильство за ознакою статі», який використовується в українському законодавстві і позначає «діяння, спрямовані проти осіб через їхню стать, або поширені в суспільстві звичаї чи традиції (стереотипні уявлення про соціальні функції (становище, обов'язки тощо жінок і чоловіків), або діяння, які стосуються переважно осіб певної статі чи зачіпають їх непропорційно, завдають фізичної, сексуальної, психологічної або економічної шкоди чи страждань, включаючи погрози такими діями, у публічному або у приватному житті» [11].

Домашнє насильство – це «діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь» [5, с.7], [4].

М. Маєрчик та О. Плахотнік зазначають, що гендерне насильство має давню історію. Лапідація – один із найвідоміших прикладів. Жінку, яку звинуватили в перелюбі, закидували камінням. Із Нового Завіту нам відома притча, в якій йдеться про жінку, яку звинуватили в подружній зраді та от-от мали забити камінням. Бажаючи поставити Ісуса Христа в безвихідне становище, коли він постане або порушником давнього закону, або катом, його питають, як із нею потрібно вчинити, на що отримують відповідь, мовляв, хто сам немає жодного гріха, нехай першим кине камінь. Гендерні ролі в цій притчі чітко визначені: смертна кара загрожує саме жінці. Інший приклад гендерно зумовленого насильства – це ритуал викрадення нареченої, який довгий час зберігався на Кавказі. По суті, це було викрадення та зґвалтування жінки, яка далі автоматично ставала дружиною чоловіка, який це зробив, адже була обезчещена та не могла повернутися до своєї родини [6].

Гендерно зумовлене насильство з-поміж інших видів насильства вирізняє те, що воно завжди має гендерну групу, на яку переважно спрямоване [5] й гендерну групу, яка переважно це насильство здійснює [6]. Тобто гендерне насильство має підвалини в структурі самого суспільства, в якому індивіди певної статі частіше зазнають насильницьких дій. Це ставить гендерне насильство в один ряд із такими видами структурного насильства, як насильство за ознакою раси, класу, етносу тощо.

Не можна ставити знак рівності між поняттями «чоловік» та «насильство», але чоловіки як частіше здійснюють насильницькі дії, так і частіше потерпають від них (частіше є як суб'єктами, так і об'єктами насильницьких дій) [6]. Щоправда, це стосується переважно публічного простору, тоді як у приватному просторі потерпілими в основному є жінки. Через це домашнє насильство також можна розглядати як гендерно зумовлене.

За даними дослідження, що проводилося GfK Ukraine в 2014 році¹, найчастіше вдаються до фізичного та сексуального насильства чоловіки або партнери, які проживають із жінкою. Результати опитування розвінчують міф про незнайомця як найбільш небезпечну особу. Потерпілі від фізичного насильства жінки найчастіше вказували, що кривдником був колишній чоловік або партнер – 39,9 %, нинішній чоловік або партнер – 32,8 %, батько або вітчим – 13,8%. Потерпілі від сексуального насильства найчастіше вказували, що стосовно них заподіювали насильство нинішній чоловік або партнер – 26,6%, знайомий – 24,5%, незнайомиць – 16,4% [5].

Таким чином, гендерно зумовлене насильство має дві основні ознаки: по-перше, чітко окреслені гендерні групи, одна з яких є суб'єктом, а інша – об'єктом насильницьких дій, а по-друге, встановлений у суспільстві гендерний режим. Будь-яке насильство – це прояв влади, а будь-яка влада тісно пов'язана з можливістю застосування насильства. Здійснюване послідовно та системно, насильство призводить до встановлення системи домінування та підпорядкування між соціальними групами в суспільстві [6]. Гендерне насильство призводить до встановлення гендерного режиму, тобто системи підпорядкування та домінування між гендерними групами. Гендерний режим проявляється, приміром, у тому, що жінки обмежуються в пересуванні або прямо, або через загрозу зазнати сексуального насильства чи домагань. Гендерний режим – це правила взаємодії між чоловіками та жінками, які визначають, яка гендерна група буде мати більше влади.

Зґвалтування є одним із видів гендерно зумовленого насильства. На законодавчому рівні проводиться чітка дистинкція між зґвалтуванням та сексуальним насильством. Зґвалтування – це «вчинення дій сексуального характеру, пов'язаних із вагінальним, анальним або оральним проникненням в тіло іншої особи з використанням геніталій або будь-якого іншого предмету, без добровільної згоди потерпілої особи» [12], тоді як сексуальне насильство – це «вчинення будь-яких насильницьких дій сексуального характеру, не пов'язаних із проникненням у тіло іншої особи, без добровільної згоди потерпілої особи» [12]. У такому значенні ці поняття використовуються в українському судочинстві.

Зґвалтування та сексуальне насильство є злочинами, які тягнуть за собою покарання, визначене Кримінальним кодексом України у Розділі IV «Злочини проти статеві свободи та статеві недоторканості особи», який об'єднує кілька статей: «зґвалтування» (ст. 152); «насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом» (ст. 153); «примушування до вступу в статевий зв'язок» (ст. 154); «статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості» (ст. 155); «розбещення неповнолітніх» (ст. 156) [12].

Розуміння зґвалтування як злочину проти статеві свободи та недоторканості особи з'явилося не так давно. Як зазначають М. Маєрчик та О. Плахотнік, у ранньому англо-американському праві зґвалтування – це псування майна родини або злочин проти чоловіка цієї жінки. У XIX столітті в Україні за зґвалтування передбачалася грошова компенсація. Гвалтування жінки її законним чоловіком не кваліфікувалося як злочин. Тільки у XX столітті інтерпретація статевого насилля зазнала суттєвих змін. Зґвалтування було перекваліфіковано із цивільного правопорушення в кримінальний злочин. Юридично статевий акт між подружжям, скоєний без згоди потерпілої особи, також класифікується як зґвалтування. Судочинством більше не беруться до уваги аргументи про «розпутне життя» жінки, яка пережила насилля, що раніше розглядалося як обставина, що пом'якшує вину гвалтівника [6].

М. Маєрчик та О. Плахотнік виокремлюють декілька соціально-психологічних аспектів зґвалтування. Зґвалтування – це вираз презирства, тобто злочин, що порушує тілесну недоторканість особи, її честь та гідність. Це не надмірно наполегливий секс, коли чоловік не зміг втриматися від реалізації свого бажання або був спровокований жінкою, а просто вчинення дій, які принижують. Зґвалтування має метою принизити іншу людину, бо це відмова від визнання її свободи волі та суверенітету. Щоб аргументувати цю думку, можна звернутися до прикладу, коли чоловік гвалтує чоловіка. Конотації наполегливості та відповіді на провокацію одразу зникають, і на перший план виходить значення зґвалтування як приниження іншої людини. Зґвалтований чоловік прирівнюється до жінки, і у цьому сенсі зґвалтування – це конструювання мізогінії. Фемінне конструюється як нижче у порівнянні з маскулінізмом. От чому зґвалтування – це не просто насильство, а саме сексуальне насильство. Від побиття чоловік не втрачає свій соціальний статус, як у випадку зі зґвалтуванням [6].

Віктімблеймінг – це «поширена тенденція вважати, що людина, яка зазнала нещастя, повинна була зробити щось погане, щоб заслужити це» [13]. Поняття віктімблеймінгу відсилає до гіпотези справедливості світу – явища, що вперше описав канадський психолог Мелвін Дж. Лернер. Гіпотеза справедливого світу притаманна повсякденному мисленню, для якого властиве «поширене, але хибне переконання, що світ за своєю суттю справедливий, тому добрі винагороджуються, а погані караються.

¹ Опитування проводилося впродовж серпня-вересня 2014 року методом особистого інтерв'ю вдома у респонденток (або в приміщенні, де респондентки проживали на момент опитування). Обсяг вибірки жінок у віці 15-49 років склав 1606 респонденток. Було застосовано багатоступеневу вибірку з використанням маршрутного методу відбору респондентів.

Одним із наслідків цієї віри є те, що люди, які зазнали нещастя, вважаються такими, що заслуговують своєї долі: особа, яка потрапила в дорожньо-транспортну пригоду, повинна була необережно керувати автомобілем; жертва крадіжки зі зломом не змогла вжити належних заходів безпеки; жінка, яку зґвалтували, повинна була діяти зухвало і навела на себе нападника тощо, навіть жертви часто звинувачують себе» [14].

М. Масрчик та О. Плахотнік звертає увагу на те, що у феміністичних англомовних публікаціях уникають використовувати поняття «жертва» (victim), яке має конотації слабкості, безсилля, пасивності, віддаючи перевагу виразу «ті, хто пережили насильство» (survivor of violence) [6]. Як зазначають Дж. К. Норгард та Б. Робак, люди, які зазнали насильства, також можуть самоідентифікувати себе за допомогою понять «той, що процвітає» (thrifer) та «переможець» (overcomer), а також взагалі відмовлятися від будь-яких ярликів, вважаючи, що жодне з цих слів не відображає їхній досвід. Коли йдеться про питання самоідентифікації тих, хто зазнав насильства, треба дослухатися до самосприйняття людини. Наприклад, чоловіки, які зазнали сексуального насильства або насильства від партнера, рідше самоідентифікують себе як «ті, хто пережили насильство». Поняття жертви повністю не відкидається, оскільки є юридичним терміном, який використовується в законодавстві про права потерпілих [15]. Сене позитивних номінацій у тому, щоб протидіяти додатковій стигматизації, надати новий сенс досвіду людини, який би акцентував на її здатності впоратися з ситуацією та жити далі.

Сьюзен Браунміллер для позначення прихованої суспільної підтримки та заохочення жінок, коли більша частина відповідальності за зґвалтування покладається на жінку, яка зазнала сексуальної агресії, а гвалтівнику знаходяться моральні виправдання, пропонує використовувати поняття «культура зґвалтування». Які ознаки культури зґвалтування? У суспільстві домінує думка, що жінки відповідальні за зґвалтування й мають пильнувати, аби не потрапити в загрозову ситуацію, постійно пам'ятати й думати про загрозу зґвалтування. Тема зґвалтування увесь час присутня в житті жінок. Ознакою культури зґвалтування є також поведінкові норми на кшталт: «якщо жінка говорить «ні», то насправді це означає «так» [6].

Іншим видом гендерно зумовленого насильства є сексуальне домагання. У законі «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» поняття «сексуальні домагання» визначено як «дії сексуального характеру, виражені словесно (погрози, залякування, непристойні зауваження) або фізично (доторкання, поплескування), що принижують чи ображають осіб, які перебувають у відносинах трудового, службового, матеріального чи іншого підпорядкування» [16].

Чи не вперше до проблеми сексуальних домагань привернула увагу американська феміністка Кетрін Маккіннон. Сьогодні сексуальні домагання розглядаються як різновид статевого насильства. К. Маккіннон виокремила дві форми сексуальних домагань на роботі. По-перше, «послуга за послугу», коли на роботі хтось вищий за статусом пропонує іншій особі підвищення, якісь переваги взамін на прийняття ними пропозицій сексуального характеру. По-друге, «знущально-ворожий мікроклімат» на робочому місці – це форма сексуальних домагань, яка полягає в тому, що на роботі створюється сексуально забарвлена, знущальна, токсична психологічна атмосфера, в якій важко перебувати, і працівниця або має терпіти цькування або покинути займану посаду [6].

Зґвалтування та сексуальне насильство значно легше зафіксувати, ніж сексуальні домагання, які вбудовані у повсякдення та можуть бути недостатньо відрефлексованими навіть жінками, які від них постраждали. Приміром, жінка може раціоналізувати своє звільнення з роботи, пояснивши цей вчинок зміною життєвих пріоритетів, дійсною ж причиною може бути шантаж, скарעדні зауваження, залицяння, жарти, які вона була вимушена терпіти. Такі непомітні, але болючі речі. Очевидно, що сексуальні домагання відтворюють культуру зґвалтування на рівні мікрофізики соціальної взаємодії.

Сексуальні домагання є різновидом харазменту, тобто небажаної, образливої поведінки, переслідування. «Харазмент (від англ. «harassment» – переслідування, домагання) – форма дискримінації, яка включає будь-яку небажану та настирливу фізичну і словесну поведінку, що ображає або принижує людину або порушує недоторканність її приватного життя. Іншими словами, харасмент складається з повторюваних і наполегливих дій стосовно людини, щоб мучити її, знецінювати і підривати її авторитет в очах інших, засмучувати або провокувати реакцію» [17]. Харазмент не зводиться до сексуальних домагань, до нього відносять небажані зауваження (цькування, жарти, жести), погрози і залякування, небажані фізичні контакти з приводу національності, раси, віку, статі, релігії, тілесного статусу, сімейного стану та інших ознак, які можуть стати підставою для дискримінації [17].

Якщо йдеться про сексуальні домагання на робочому місці, то це явище підпадає під визначення мобінгу. Сексуальні домагання на роботі це завжди мобінг, але не кожний мобінг – це сексуальні домагання. Поняття мобінгу має юридичне трактування. «Мобінг (від англ. mob – юрба) – це систематичні тривалі умисні дії або бездіяльність роботодавця, окремих працівників або групи працівників трудового колективу, які спрямовані на приниження честі та гідності працівника, його ділової репутації, у тому числі з метою набуття, зміни або припинення ним трудових прав та обов'язків, що проявляються у

формі психологічного та/або економічного тиску, зокрема із застосуванням засобів електронних комунікацій, створення стосовно працівника напруженої, ворожої, образливої атмосфери, у тому числі такої, що змушує його недооцінювати свою професійну придатність» [18].

Поряд із поняттям харазменту набуло певного поширення поняття газлайтингу (англ. gaslighting – газове світло). Справді, якщо маніпуляція реалізується в рамках гендерованої взаємодії, то вона може бути проявом дискримінації за ознакою статі. У формі маніпуляції насильство є ще більш непомітним, ніж у випадку сексуальних домагань, адже відбувається не у формі небажаних тілесних контактів чи словесних образ, залякувань, погроз, а шляхом входження в довіру до іншої людини, що дає змогу впливати на її самосприйняття.

«Газлайтинг – це тип психологічного насильства, спрямований на те, щоб жертви виглядали або відчували себе «божевільними», створюючи «сюрреалістичне» міжособистісне середовище» [19]. Це поняття походить від назви п'єси британського драматурга та письменника Патріка Гамільтона «Газове світло» (1938), у якій чоловік, маніпулюючи дружиною, змушує її повірити у власне божевілля [19].

Назва, яку отримав цей вид психологічної маніпуляції, випадкова, тобто ані у п'єсі, ані у фільмі це поняття не вживається в такому значенні. Для газлайтингу властива чітко сформульована раціональна мета, яка полягає у тому, щоб нав'язати людині, яка зазнає маніпуляції, що вона втрачає адекватність, свої розумові здібності, є соціально недієздатною. Газлайтинг як соціально-психологічне явище може бути прикладом «теореми Томаса»: ситуації, визначені людьми як реальні, реальні за своїми наслідками.

Щоб краще зрозуміти феномен газлайтингу, проаналізуємо екранізацію «Газового світла» 1944 року (режисер Джордж Дьюї К'юкор). Ми спробуємо розглянути газлайтинг на прикладі цього фільму з точки зору психологічної технології його здійснення та з точки зору соціальної драматургії. Для цього ми звернемося до роботи І. Гофмана «Божевільний дім» (1961), яка стала соціологічною класикою в царині дослідження трансформації ідентичності людини, яка відбувається під впливом дисциплінарних інститутів. Одним із центральних у цій роботі є поняття кар'єри. І. Гофман підкреслює, що воно все частіше використовується для позначення будь-якої траєкторії життя людини, а не тільки професійної кар'єри. Поняття кар'єри, з одного боку, враховує особистий, індивідуальний аспект життєвого шляху, який стосується сприйняття власного «Я», а з іншого – публічний аспект, що охоплює стиль життя, правові відносини, офіційний статус індивіда. Аналізуючи кар'єру, дослідник концентрується на найважливіших для життєвого шляху змінах, які переживає певна категорія індивідів, навіть якщо вони відбуваються з ними не одночасно. Моральна кар'єра – це «регулярна послідовність змін, що викликаються кар'єрою в Я людині й структурі уяви, у рамках якої вона судить про себе та про інших» [20].

Зав'язкою детективної історії є вбивство відомої оперної співачки Еліс Алквіст, яке сталося в Лондоні. Її вбили у власному будинку № 9, що розташований на Торнтонській площі. Вбивцю так і не знайшли, а будинок спорожнів. Паула Алквіст (Інгрід Бергман), головна героїня фільму, тоді була маленькою дівчинкою й знайшла свою тітку мертвою біля каміну, переполошивши невідомого вбивцю. Паула Алквіст також займається співом. Саме за цим заняттям ми її бачимо на екрані вперше. Щоправда, співає вона не дуже добре, на що їй вказує викладач. Але причина вагома – Паула закохана. Вже два тижні вона палко кохає свого акомпаніатора на ім'я Грегорі Ентон.

Це кохання от-от має закінчитися шлюбом, але Паула хоче обміркувати, чи правильно вона все робить, тому вирішує сама поїхати на озеро Комо. Грегорі схвалює її рішення. Втім, коли Паула виходить з потягу в Комо, дещо схвильована розмовою з міс Твайс, яка живе недалеко від будинку її тітки в Лондоні, її зустрічає на пероні Грегорі. Він бере її за руку, обіймає та цілує. Паула начебто рада, але це нехтування її бажанням побути на самоті.

У розкішних апартаментах пара вирішує, де буде жити після весілля. Паула пропонує Париж, але Грегорі підводить її до думки, що варто жити в Лондоні. Він каже, що це його мрія. Паула не хоче до Лондону, але ще більше не хоче засмучувати Грегорі, тому погоджується, адже, справді, у неї є дім на Торнтонській площі, який залишений їй у спадок тіткою. Все в тому домі нагадує про рокову ніч, але вона їде туди заради коханого, який її переживає, здається, не розуміє. По приїзді, стається цікава подія. Грегорі сідає за рояль та починає грати, і в цей час Паула знаходить лист, датований за два дні до смерті її тітки від якогось Сергіса Бауера. Грегорі наче зривається з ціпка! Він вириває лист з рук Паули та пропонує всі речі її тітки перенести на верхній поверх, щоб не думати про минуле, пояснюючи все це турботою про душевний стан Паули.

На цьому моменті стає очевидним, що щось у цих стосунках не так, адже накопичуються тривожні сигнали, які вказують на те, що Грегорі аб'юзер, а Паула – потерпіла. Грегорі порушує особисті кордони Паули, він нехтує її душевним станом, у ньому немає щирої занепокоєності її життям. Далі ми спостерігаємо подальші кроки Грегорі, направлені на те, щоб ізолювати Паулу від зовнішнього світу, мінімізувати коло її спілкування. Чому він це робить? До певного моменту це не зрозуміло, але ясно, що Грегорі діє цілеспрямовано з метою змінити психологічний стан Паули, зробити її вразливою.

Коли Грегорі починає впливати на самостворення Паули, приміром, ненароком зазначаючи про її забудькуватість, розсіяність тощо, це можна вважати початком допацієнтської стадії її моральної кар'єри. І. Гофман пише про те, що на цій стадії людина переходить із статусу нормальної здорової людини, громадянина в статус пацієнта психіатричної клініки. На цьому етапі драматургічна постановка передбачає задіяність декількох персонажів: «найближчого повіреного», «скаржника», «посередників». Найближчий повірений – це персонаж, який викликає в індивіда найбільшу довіру та на якого, на його думку, він може покладатися в складній ситуації. Цілком очевидно, що для аб'юзера важливо, щоб цією людиною був він саме. Скаржник – персонаж, який вдається до дій, які зрештою ведуть до госпіталізації людини та переходу її на пацієнтську стадію моральної кар'єри. І. Гофман називає ці дії «ефективною скаргою». Посередники – це різноманітні агенти, які, як правило, є інституційними функціонерами та супроводжують майбутнього пацієнта до лікарні, беручи участь у встановленні його нової ідентичності.

У фільмі досить добре продемонстровано, як Грегорі береться за формування «команди», яка буде допомагати йому сформувати в Паули хибне враження про свій душевний стан. Команда – це ще одне поняття, яке запропонував І. Гофман та яке позначає групу індивідів, кожен із яких зацікавлений у вдалому виконанні драматургічної постановки та грає в ній свою роль. Грегорі наймає покоївку Ненсі, яка нахабна, невихована та молода, що, ймовірно, розглядається ним як корисні риси, адже вона точно Паулі не сподобається. Також у домі є кухарка Елізабет, яка погано чує. Для Грегорі це важливо і він не бачить в Елізабет загрози для реалізації свого задуму (вона мимовільний учасник команди). Сам Грегорі грає роль найближчого повіреного, бо обмежує коло спілкування Паули до себе та прислуги. Водночас, він – майбутній скаржник. Ця комбінація ролей, як стверджує І. Гофман, для майбутнього пацієнта є особливо болісною.

Далі глядач має можливість спостерігати, якими методами Грегорі змінює самосприйняття Паули. Наприклад. Він дарує їй начебто цінну родинну прикрасу, акцентуючи на тому, щоб Паула її не загубила, а потім робить так, щоб прикраса таємничим чином зникла з її сумочки. Ця подія дуже засмучує Паулу, але Грегорі робить вигляд люблячого чоловіка, який їй прощає. Він постійно каже про те, що Паула часто щось губить, забуває, хоча в реальності такого не спостерігається. Ізольована від суспільства, Паула потроху справді починає нагадувати божевільну. Вона починає сумніватися в своїй дієздатності. В одній зі сцен Паула хоче докласти вугілля до каміну, але в присутності чоловіка вагається. Нарешті, вона починає це робити, але Грегорі її зупиняє. Він каже, щоб вона поклікала Ненсі, бо її дії нерозумні. Відповідь Паули, що вона саме хоче і може це зробити, він не сприймає, понижуючи її в статусі до нерозумної дитини, якій потрібно роз'яснити, навіщо в домі є слуги. Коли Ненсі приходить на виклик, Грегорі каже, як гарно вона виглядає і просить її обов'язково поділитися секретами краси з Паулою! Розмовляючи таким чином із Ненсі, Грегорі принижує гідність Паули, проте не забуває виправдовуватися.

Одного разу, Грегорі робить їй жаданий подарунок – каже, що вони йдуть до театру. Після місяців ізоляції Паула в захваті, вона думає, що, можливо, все повернеться до тих часів, коли вони тільки-но зустрілися. Паула навіть починає танцювати під гру Грегорі на роялі, але раптом Грегорі змінюється в обличчі. Він стверджує, що зі стіни зникла картина, а зняла її – Паула. Грегорі безсоромно наполягає, що це зробила вона. Отже, хазяйці знову недобре і до театру вони не йдуть. Ощасливити, а потім відібрати омріяне – це прийом психологічної маніпуляції, який досить часто використовується в аб'юзивних стосунках. Паула просить від Грегора підтримки, але він залишається безсердечно-холодним. Далі він звично вже виходить з дому та начебто йде працювати, а Паула знову помічає, що газові світильники починають тьмяніти, а на горіщі чути дивні звуки, начебто хтось ходить, копірсається в речах (вона думає, що їй це мариться). Паула питає Елізабет, чи чує та щось, але отримує відповідь, що ні. Звісно, бо Елізабет недочуває! Тепер Паула майже переконана, що сходить з розуму.

Паула не виходить з дому, але одного разу вони з Грегорі отримують запрошення на музичний вечір. Паула вирішує будь-що на нього піти. Попри те, що Грегорі, як завжди, без відома Паули надіслав листа, що вони не прийдуть, вона одягає вечірню сукню і каже, що піде на вечір з Грегорі або без нього. І Грегорі відступає, кажучи, що, звісно, вони прийдуть на запрошення. Йому відомо, що Паула цілком здорова, тому він не хоче відпускати її саму. Проте ця «перемога» Паули тимчасова. Коли вони сидять на музичному вечорі, Грегорі раптом каже, що в нього зник годинник, а потім знаходить цей годинник у сумочці Паули. Після чого з нею трапляється істерика, яку бачать усі присутні.

Грегорі дуже близький до мети. Він каже дружині, що вона втрачає розум і скоро він запросить до дому двох лікарів – це і є та сама «ефективна скарга», яка переводить майбутнього пацієнта психіатричної клініки з допацієнтської на пацієнтську стадію моральної кар'єри. Грегорі навіть каже, що ніякого листа від Сергіса Бауера не було, що в Паула в руках нічого не було, це галюцинація. Вершина зусиль Грегорі! Паула не впевнена навіть у тому, що бачила цей лист. Вона не божевільна, але її ідентичність зазнала жакхливих руйнацій.

Безперечно, якби Грегорі все вдалося, то Паулу б чекала пацієнтська стадія моральної кар'єри, яка розпочинається з приходом лікарів. Втім, цьому не судилося статися. За домом № 9 довгий час спостерігає

детектив Браян Камерон. Маючи особисті мотиви, він реанімує справу про Еліс Алквіст та починає розслідування. Коли Грегори в черговий раз зникає увечері, Браян приходить до дому Алквіст. Він розмовляє з Паулою, яка постійно твердить про те, що хвора. Як відомо, Ч. Кулі вважав, що особистість – це сума психічних реакцій на неї інших людей. На прикладі Паули можна побачити, як на практиці реалізується ця ідея. Паула зовсім інша людина, ніж була до знайомства з Грегори. Однак, Браян допомагає Паулі. Він підтверджує, що світло в газових світильниках справді слабшає, а потім вони знаходять того самого листа від Сергіса Бауера, якого, як стверджував Грегори, не існувало. Паула впізнає почерк свого чоловіка. Цікаво, чому вона не помітила цього раніше, коли перший раз взяла до рук цього листа? Або помітила? Як би там не було, виявляється, що Грегори та Сергіс – та сама людина.

Браяну все стає зрозумілим. Вечорами Грегори не йде працювати, а проникає до свого ж дому через вхід із сусіднього будинку та шукає на верхньому поверсі коштовності Еліс Алквіст. Оскільки він запалює там світло, то світильники в домі згасають, бо це єдина система. Отже, чоловік Паули Грегори, справжнє ім'я якого Сергіс Бауер, і є вбивцею її тітки. Того рокового дня йому не вдалося отримати бажані коштовності й тепер він повернувся за ними. З цією метою Грегори одружився на Паулі, переїхав з нею до Лондона на Торнтонську площу, майже звів її з розуму. У підсумку, він хотів отримати у володіння маєток і шукати коштовності вже не вночі, потайки, а вдень.

Цього вечора Грегори нарешті знаходить коштовності, проте Браян його затримує. Паула спочатку не вірить, що її чоловік злочинець, а все що між ними було – маніпуляція, але потім усвідомлює правду. Цікаво, що Грегори, зв'язаний Браяном, залишившись на одинці з дружиною все одно впевнений у своїй владі над нею, думає, що може переконати її допомогти йому, розрізавши мотузки. Йому це не вдається зробити. Паула усвідомлює, що не божевільна, а Грегори нею маніпулював.

Фільм дає уявлення про основні методи газлайтингу. Похитнути уявлення людини про саму себе – непросто. Як правило, людина має стійке уявлення про те, ким є, на що здатна, які в неї інтелектуальні здібності. Тому однією з умов газлайтингу є побудова довірливих стосунків із потерпілою, встановлення тісного емоційного зв'язку. Викликати закоханість, любов – один із варіантів, адже закохані схильні ідеалізувати того, кого люблять. Не менш важливою умовою газлайтингу є ізоляція об'єкта маніпулятивного впливу, а також повторення інформації, яка має бути імплементована до суб'єктивного уявлення людини про саму себе. Людина, що зазнає газлайтингу, починає відчувати себе невпевненою, безпорадною, залежною, нікчемною, психічно нездоровою. Через деякий час її важко переконати в протилежному.

Висновки

Звернувшись до драматургічної соціології І. Гофмана, ми показали, що газлайтинг не обмежується психологічним аспектом, але має також драматургічний вимір, тобто є драматургічною постановкою, яка реалізується в певних соціокультурних умовах. Позаяк в індивіда, який потерпає від газлайтингу, відбуваються зміни в структурі сприйняття, у рамках якої він судить про себе та інших людей, а також зміни офіційного статусу, то ці процеси можна назвати моральною кар'єрою. Кінцевою метою газлайтингу є перехід людини, яка його зазнає, до пацієнтської стадії, тобто набуття нею соціального статусу душевнохворого, яке веде до дискваліфікації індивіда як повноцінного члена суспільства. Цей висновок дозволяє відмежувати газлайтинг від інших видів психологічної маніпуляції, де така мета відсутня. Соціологічний аналіз дає можливість розкрити не лише статусно-рольові аспекти газлайтингу, але й соціокультурні та соціоструктурні умови, в яких він реалізується, у випадку подій п'єси Патріка Гамільтона це соціальний устрій Вікторіанської Англії. Психологічний підхід ігнорує те, що газлайтинг як психологічна маніпуляція завжди реалізується в конкретному гендерованому суспільстві, в якому є чіткі експектації стосовно поведінки чоловіків та жінок. Зрештою, соціальна структура суспільства та його культура визначають те, хто буде частіше потерпати від газлайтингу.

Таким чином, газлайтинг варто розглядати як психологічну маніпуляцію, що є видом психологічного насильства, яке входить до структури гендерно зумовленого насильства. Це впливає з того, що саме гендерний режим визначає, хто частіше буде суб'єктом газлайтингу (як правило, це чоловіки), а хто – об'єктом (як правило, це жінки). Варто підкреслити, що це не значить, що діти, інтерсекс-персони чи чоловіки не зазнають газлайтингу. Було б абсолютно не вірно так вважати. Проте владний режим у суспільстві задає такі умови, за яких потерпають від газлайтингу частіше жінки. Боротьба з гендерно зумовленим насильством є боротьбою з насильством загалом, ідеєю насильства як такою. Завдяки активній позиції щодо неприйняття будь-яких проявів гендерно зумовленого насильства ми маємо шанс зробити наше суспільство кращим для всіх.

Напрями подальших досліджень з обраної проблематики можуть бути наступними. По-перше, подальша концептуалізація газлайтингу в термінах драматургічної соціології. У цій статті ми заклали підвалини такої концептуалізації, але, безперечно, створення цілісної концепції передбачає використання якісних методів соціологічних досліджень, таких як спостереження та інтерв'ю. Це дасть змогу визначити, наприклад, які ще персонажі беруть участь у газлайтингу як драматургічній постановці. По-друге,

важливим є вивчення випадків, які є нетиповими, тобто коли газлайтингу зазнає не жінка, а, наприклад, чоловік. Очевидно, що ключовим у тому, хто ризикує зазнати газлайтингу є не біологічна стать, а гендерна роль, яка може не відповідати біологічній статі. По-третє, актуальною темою для подальших досліджень є газлайтинг осіб, які є ЛГБТІКА+.

Список використаної літератури:

1. Політова А.С. Форми гендерно зумовленого насильства в умовах збройного конфлікту (воєнного стану). *Аналітично-порівняльне правознавство – електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*. 2023. № 2. С. 307-310.
2. Аніщук Н. В. Правові засоби викорінення гендерного насильства в Україні: історико-теоретичний аналіз: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Нац. ун.-т "Одеська юридична академія". Одеса, 2008. 36 с.
3. Волосевич І., Коноплицька Т., Костюченко Т., Міханчук Д., Марценюк Т. Дослідження поширеності насильства щодо дівчат та жінок. Київ, 2014. 57 с.
4. Вітківська І. М., Потапенко М. В. Домашнє насильство як соціальна проблема сучасної України. *«Соціопростір: міждисциплінарний онлайн-збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи»*. 2021. № 11. С. 23-29. <https://doi.org/10.26565/2218-2470-2021-11-03>
5. Журавель Т., Кочемировська О., Пуха К., Янковець В. Протидія домашньому та гендерно зумовленому насильству й добробут громад. Метод. посіб. К.: ФОП Клименко, 2020. 64 с.
6. Маєрчик М. Плахотнік О. Гендероване насильство: між звичаєм і злочином. *Гендер для медій: підручник із гендерної теорії та журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей*. Київ, 2013. С. 151-164.
7. Марценюк Т.О. Гендерна рівність і недискримінація: посібник для експертів і експерток аналітичних центрів. К.: [б. в.], 2014. 65 с.
8. Тюріна В. О., Бондзик Д. М. Газлайтинг як форма психологічного насильства в сім'ї. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України: тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 5 квіт. 2019 р.)*. Харків, 2019. С. 279–282.
9. Равлюк Т. Профілактика газлайтингу як «завуальованого» домашнього насильства щодо дітей. *Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Освіта і соціальна робота як ресурси розвитку особистості й суспільства»* (Чернівці, 24 листопада 2022 року). 169 с.
10. Оверчук В. Газлайтинг як прояв психологічного насильства керівника щодо підлеглих у професійному середовищі. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. С. 136-140. <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.4-2.25>
11. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2005, № 52, ст.561)
12. Кримінальний кодекс України, Розділ IV Кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (ст.152-156).
13. Colman A. Blaming the victim. *A Dictionary of Psychology*. 2015. Oxford University Press. URL: <https://www-oxfordreference-com.proxyiub.uits.iu.edu/view/10.1093/acref/9780199657681.001.0001/acref-9780199657681-e-1080> (Last accessed: 01.06.2023)
14. Colman A. Just world hypothesis. *A Dictionary of Psychology*. 2015. Oxford University Press. URL: <https://www-oxfordreference-com.proxyiub.uits.iu.edu/view/10.1093/acref/9780199657681.001.0001/acref-9780199657681-e-4413> (Last accessed: 01.06.2023)
15. Norgaard J. K., Roebuck B. Definitions: Victim or Survivor? *Introduction to Criminology* URL: <https://kpu.pressbooks.pub/introcrim/chapter/14-1-definitions-victim-or-survivor/> (Last accessed: 01.06.2023)
16. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2005. № 52. ст.561)
17. Шевченко З. В. Харасмент. *Словник гендерних термінів*. Черкаси, 2016. URL: <http://a-z-gender.net/ua/xarasment.html> (Last accessed: 01.06.2023)
18. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії мобінгу (цькуванню). Документ 2759-IX, чинний, поточна редакція. Прийняття від 16.11.2022.
19. Sweet P. L. The Sociology of Gaslighting. *American Sociological Review*. 2019. 84(5). 851-875. <https://login.research4life.org/tacsgr1doi.org/10.1177/0003122419874843>
20. Зубарев О.С. Східні духовні практики як феномен життєвого світу особистості в полікультурному суспільстві: монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. 300 с.

Отримано 16.04.2023

Прийнято до друку 10.06.2023

GASLIGHTING AS A GENDER-BASED VIOLENCE

Zubarev Oleksandr – PhD in sociology, Associate Professor Higher Education Institution of Department of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, Freedom Square, 4, Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: alexandr.zubarev@karazin.ua, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9722-2851>

The article actualizes the problem of gender-based violence, which has a socio-structural nature and arises as a result of unequal power relations between women and men. The socio-historical conditions of the existence of gender-based violence are considered. Distinctions are made and subordination is determined between such concepts as gender-based violence, domestic violence, rape, sexual violence, sexual harassment. It is noted that gaslighting is a psychological manipulation that should be considered as a gender-based violence. The 1944 film adaptation of Patrick Hamilton's play "Gaslight" (directed by George Dewey Zukor) is analyzed in detail, and it is demonstrated that gaslighting has both a psychological and a sociodramaturgical dimension. It is argued that changes in the identity of an individual who undergoes gaslighting can be considered as a post-patient stage of his moral career (I. Hoffmann's term). Since social factors determine that gaslighting is more often perpetrated by men and experienced by women, gaslighting is correctly understood as a form of psychological violence, which is part of the structure of gender-based violence. It is noted that gaslighting is a social process, as a result of which a person is forced into the role of a patient in a psychiatric clinic. It is emphasized that combating gender-based violence means combating violence in general, the idea of violence as such and is a necessary condition for building a productive and happy society.

Keywords: gender, gender-based violence, psychological violence, psychological manipulation, gaslighting.

References:

1. Politova, A.S. (2023) Forms of gender-based violence in conditions of armed conflict (martial law). *Analytical and comparative jurisprudence is an electronic scientific publication of the Faculty of Law of the Uzhhorod National University*. 2. 307-310. [in Ukrainian]
2. Anishchuk, N. V. (2008) Legal means of eradicating gender-based violence in Ukraine: historical-theoretical analysis: autoref. thesis ... Doctor of Law. Sciences: 12.00.01 / Nat. "Odesa Law Academy" University [in Ukrainian]
3. Volosevych, I., Konoplytska, T., Kostyuchenko, T., Mikhanchuk, D., Marceniuk, T. (2014). Research on the prevalence of violence against girls and women. Kiev [in Ukrainian]
4. Vitkovska I. M., Potapenko M. V. Home violence as a social problem in modern Ukraine (2021) «*SOCIOPROSTIR: THE INTERDISCIPLINARY ONLINE COLLECTION OF SCIENTIFIC WORKS ON SOCIOLOGY AND SOCIAL WORK*». 11. 23-29 [in Ukrainian] <https://doi.org/10.26565/2218-2470-2021-11-03>
5. Zhuravel, T., Kochemirovska, O., Puha, K., Yankovets, V. (2020) Combating home and gender-based violence and the well-being of communities. Method. Manual. K.: FOP Klymenko. [in Ukrainian]
6. Mayerchuk, M. Plahotnik, O. (2013) Gendered violence: between custom and crime. *Gender for the media: a textbook on gender theory for journalism and other social and humanitarian specialties*. Kyiv. 151-164 [in Ukrainian]
7. Martsenyuk, T.O. (2014) Gender equality and non-discrimination: a guide for think tank experts. Kiev [in Ukrainian]
8. Tyurina, V. O., Bondzik, D. M. (2019) Gaslighting as a form of psychological violence in the family. *Psychological and pedagogical problems of professional education and patriotic education of the personnel of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine: theses add. All-Ukrainian science and practice conf.* Kharkiv. 279-282 [in Ukrainian]
9. Ravlyuk, T. (2022) Prevention of gaslighting as "veiled" home violence against children. *All-Ukrainian scientific and practical conference with international participation "Education and social work as resources for the development of personality and society"*. Chernivtsi. [in Ukrainian]
10. Overchuk, V. (2019) Gaslighting as a manifestation of the manager's psychological violence against subordinates in the professional environment. *Theory and practice of modern psychology*. 136-140 [in Ukrainian] <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.4.2.25>
11. Law of Ukraine "On Ensuring Equal Rights and Opportunities of Women and Men". (Information of the Verkhovna Rada of Ukraine, 2005, No. 52, Article 561) [in Ukrainian]
12. Criminal Code of Ukraine, Chapter IV Criminal offenses against sexual freedom and sexual integrity of a person (Articles 152-156) [in Ukrainian]
13. Colman, A. (2015) Blaming the victim. *A Dictionary of Psychology*. Oxford University Press. Available at: <https://www-oxfordreference-com.proxyiub.uits.iu.edu/view/10.1093/acref/9780199657681.001.0001/acref-9780199657681-e-1080> (Last accessed: 01.06.2023)
14. Colman, A. (2015). Just world hypothesis. *A Dictionary of Psychology*. Oxford University Press. Available at: <https://www-oxfordreference-com.proxyiub.uits.iu.edu/view/10.1093/acref/9780199657681.001.0001/acref-9780199657681-e-4413> (Last accessed: 01.06.2023)
15. Norgaard, J.K., Roebuck, B. Definitions: Victim or Survivor? *Introduction to Criminology* URL: <https://kpu.pressbooks.pub/introcrim/chapter/14-1-definitions-victim-or-survivor/> (Last accessed: 201.06.2023)
16. Law of Ukraine "On Ensuring Equal Rights and Opportunities of Women and Men" (Information of the Verkhovna Rada of Ukraine, 2005, No. 52, Article 561) [in Ukrainian]
17. Shevchenko, Z. V. (2016) Harassment. *Dictionary of gender terms*. Cherkasy. Available at: <http://a-z-gender.net/ua/xarasment.html> (Last accessed: 01.06.2023) [in Ukrainian]
18. On making changes to some legislative acts of Ukraine regarding the prevention and counteraction of mobbing (harassment). Document 2759-IX, valid, current edition. Acceptance from 11/16/2022. [in Ukrainian]

19. Sweet, P. L. (2019) The Sociology of Gaslighting. *American Sociological Review*, 84(5), 851-875. Available at: <https://login.research4life.org/tacsgr1doi.org/10.1177/0003122419874843>
20. Zubarev, O. S. (2018) Eastern spiritual practices as a phenomenon of the life world of an individual in a multicultural society: monograph. Kh.: V. N. Karazin KhNU. [in Ukrainian]

Received 16.04.2023

Accepted 10.06.2023